

Wstęp

W najnowszych dziejach kultury polskiej rok 1976 jest znaczącą cezurą, uznaną przez badaczy reprezentujących różne dziedziny nauki za początek przemian istotnie zmieniających oblicze życia duchowego narodu. W tym roku powstał bowiem Komitet Obrony Robotników (KOR), który bardzo szybko rozpoczął działalność wydawniczą, inicjując w ten sposób rozwój zorganizowanego wydawania książek, broszur i czasopism poza cenzurą¹. W 1977 roku zostało powołane do życia wydawnictwo Niezależna Oficyna Wydawnicza (NOWa), którego produkcja zupełnie odbiegała od wytycznych oficjalnych czynników rządzących. Funkcjonowanie NOWej, a także wielu innych niezależnych i nielegalnych instytucji wydawniczych czy szerzej – kulturalnych po 1976 roku doprowadziło do powstania tzw. drugiego obiegu, tych zatem zjawisk kultury (publikacji), które ze względów cenzuralnych nie mogły być włączone do obiegu oficjalnego. Biorąc pod uwagę zakres oddziaływania, największe znaczenie w kształtowaniu polskiej kultury niezależnej miało słowo drukowane. Problematyka niezależnej produkcji wydawniczej na ziemiach polskich nie doczekała się jeszcze syntetycznych, obejmujących całość zjawiska opracowań. Zwracała na to uwagę na seminarium w Łodzi w 1991 roku Marek Jastrzębski – autor oraz współautor wielu bibliografii druków zwartych wydawanych poza zasięgiem cenzury, znawca problematyki drugiego obiegu², a także Andrzej Paczkowski w swojej książce *Wojna polsko-jaruzelska. Stan wojenny w Polsce 13 XII 1981–22 VII 1983*, wydanej w 2006 roku³. Powstałe opracowania albo mają najczęściej charakter encyklopedyczny, a przez to uogólniający, sprowadzający podejmowaną tematykę do jej najistotniejszych kwestii, albo są przyczynkami, analizującymi zagadnienia o zawężonym zakresie tematycznym czy chronologicznym⁴.

¹ Zob. J. HOLZER: *Solidarność 1980–1981. Geneza i historia*. Warszawa 1990, s. 69–74.

² Zob. M. JASTRZĘBSKI: *Stan badań nad drugim obiegiem*. W: *Drugi obieg. Zbiór referatów wygłoszonych na seminarium poświęconym niezależnemu ruchowi wydawniczemu w Łodzi, 6 czerwca 1991 r.* Łódź 1991, s. 10–21.

³ Zob. A. PACZKOWSKI: *Wojna polsko-jaruzelska. Stan wojenny w Polsce 13 XII 1981–22 VII 1983*. Kraków 2006, s. 13.

⁴ Do publikacji tego typu należą m.in.: *XX lat Solidarności Śląsko-Dąbrowskiej*. Red. T. PŁUŻAŃSKI. Koncepcja albumu i wybór zdjęć A. BOROWSKI, P. MIŚKIEWICZ. Katowice 2000; *Opozycja w PRL. Słownik biograficzny 1956–1989*. Red. J. SKÓRZYŃSKI. T. 1. Warszawa 2000; T. 2. Warszawa 2002. Wartościowe i szczegółowe ustalenia dotyczące funkcjonowania drugiego obiegu w Polsce zawierają również następujące

Wśród istniejących analiz nie ma syntetycznych prac dotyczących niezależnej produkcji wydawniczej z obszaru dawnego województwa katowickiego⁵. Wobec bogatych dokonań naukowych dotyczących historii dziewiętnastowiecznego i dwudziestowiecznego (do 1945 roku) ruchu wydawniczego, a zwłaszcza prasy na Śląsku⁶, słuszne wydawało mi się podjęcie analizy niezależnej produkcji wydawniczej w województwie katowickim w latach 1976–1990, wypełnienie tym samym istniejącej w badaniach luki.

Wy tłumaczenia wymaga użyty w opracowaniu termin „niezależna produkcja wydawnicza”. O kłopotach z pojęciami: „produkcja bezdebitowa”, „drugoobiegowa”, „konspiracyjna”, „nielegalna”, „niezależna”, „opozycyjna”, „tajna”, „podziemna”, „poza cenzurą” pisali już w 1990 roku na łamach paryskiej „Kultury” Witold Bereś, a w „Odrze” Jarosław Klejnocki⁷. Wielość i niejednoznaczność definicyjna tych terminów wiąże się przede wszystkim ze skomplikowaną historią narodu polskiego, który często zmuszany był różnymi okolicznościami do omijania obowiązujących przepisów ograniczających swobodę druku.

Przedmiotem analiz w niniejszej pracy są wydawnictwa ciągłe, druki ulotne oraz wydawnictwa zwarte utożsamiane z „drugim obiegiem”, genetycznie związanym z wydarzeniami politycznymi przełomu lat 70. i 80. XX wieku⁸. Celowo wprowadzone tu zostało określenie „wydawnictwa niezależne”, aby podkreślić przede wszystkim pobudki, jakimi kierowali się ich „producenci”. Miały być one świadectwem niezgody na oficjalną politykę wydawniczą. W ramach prowadzonych przedsięwzięć, którym przyświecał określony cel, ilościowo najwięcej było publikacji bezdebitowych, a więc niemających zezwolenia na druk. W świetle obowiązujących przepisów prawnych, zwłaszcza po Sierpniu 1980 roku, ugrupowania opozycyjne nie musiały już, chcąc prowadzić działalność wydawniczą, uzyskiwać w każdym wypadku zezwolenia (debitu) Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk. Wprowadzona dekretem prezesa GUKPPIW formuła „do użytku wewnętrznego” zwalniała bowiem z obowią-

opracowania: W. BOGACZYK: *Problematyka religijna w prasie wychodzącej poza zasięgiem cenzury w latach 1976–1980*. Lublin 1989; *Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne*. Red. J. KOSTECKI, A. BRODZKA. T. 1–2. Warszawa 1992; K. ŁABĘDŹ: *Spory wokół zagadnień programowych w publikacjach opozycji politycznej w Polsce w latach 1981–1989*. Kraków 1997; TENŻE: *Koncepcje polityczne w prasie NSZZ „Solidarność” w latach 1980–1981*. Toruń 2004; *Książka na Śląsku w latach 1956–1989. Zarys problematyki*. Red. M. PAWŁOWICZOWA. Katowice 1999; Sz. RUDKA: *Poza cenzurą. Wrocławska prasa bezdebitowa 1973–1989*. Warszawa–Wrocław 2001.

⁵ Informacji, ale przede wszystkim o charakterze źródłowym, dostarczają „Zeszyty Historyczne Solidarności Śląsko-Dąbrowskiej”, których 8 numerów wyszło w latach 1995–2005.

⁶ Bibliografia na ten temat jest bardzo bogata. Wystarczy tutaj przywołać nazwiska badaczy, którzy w swoim dorobku mają szereg publikacji dotyczących tej problematyki: Joachim Glensk, Elżbieta Gondek, Krystyna Heska-Kwaśniewicz, Maria Kalczyńska, Danuta Sieradzka, Irena Socha.

⁷ Zob. W. BEREŚ: *Drugi obieg: historia, sława, zmierzch*. „Kultura” [Paryż] 1990, nr 11, s. 100–107; J. KLEJNOCKI: *Fenomen drugiego obiegu*. „Odra” 1990, nr 5, s. 54–60.

⁸ O rozróżnieniu publikacji drugoobiegowych wydawanych z pobudek politycznych od tych ukazujących się poza cenzurą, ale z powodów finansowych, pisali m.in. Jarosław Klejnocki oraz Stanisław Siekierski. Zob. S. SIEKIEŃSKI: *Drugi obieg. Uwagi o przyczynach powstania i społecznych funkcjach*. W: *Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne...*, s. 285–288.

ku przedkładania do kontroli np. każdego numeru pisma spełniającego wymogi określone w przywołanym tu dokumencie. Opozycja, a szczególnie Solidarność w okresie legalnego istnienia, skwapliwie wykorzystywała ten przepis, wydając różnego rodzaju druki, które formalnie nie podlegały cenzurze. W praktyce twórcy tych czasopism nie respektowali ani wymogów przepisu o „drukach do użytku wewnętrznego”, ani obowiązującego od 1946 roku dekretu o GUKPPIW. W czasie legalnego funkcjonowania NSZZ „Solidarność” wychodziły także czasopisma sygnowane przez Związek, ale posiadające oficjalne zezwolenie GUKPPIW, czyli podlegające cenzurze. Na terenie Górnego Śląska takim pismem była „Solidarność Jastrzębie”. Możliwość oficjalnego druku nie oznaczała rezygnacji z podejmowania drażliwych, trudnych, „niecenzuralnych” tematów. Cechą wspólną zarówno tytułów bezdebitowych, pism opozycji opatrzonych nadrukiem „do użytku wewnętrznego”, jak i tytułów oficjalnych sygnowanych przez NSZZ „Solidarność” była niezależność w prezentowaniu poglądów, opinii na temat wszystkich aspektów życia politycznego, społecznego, gospodarczego, kulturalnego. Dlatego termin „niezależna produkcja wydawnicza” potraktowałam jako najbardziej adekwatny do określenia przedmiotu swoich zainteresowań. Inne określenia tejże produkcji, wcześniej już tu wymienione: bezdebitowa, drugoobiegowa, konspiracyjna, nielegalna..., występują w pracy jako synonimy terminu „niezależna” tylko ze względów stylistycznych.

Zawężenie penetracji badawczych do terytorium województwa katowickiego związane jest z ówczesnym podziałem administracyjnym i odpowiadającymi mu strukturami związkowymi, partyjnymi. Zdaję sobie sprawę, że pełna oraz dokładna analiza poruszanych przeze mnie zagadnień wymagałaby wyjścia poza tak określone ramy, ale przekroczyłyby to znacznie zakładane rozmiary pracy. W niektórych więc miejscach, np. przy omawianiu kolportażu, pewne problemy zostały tylko zasygnalizowane. W przypadku terminologii dotyczącej niezależnej produkcji wydawniczej zamiast np. określenia „prasa województwa katowickiego” stosowano – tylko ze względów stylistycznych – przymiotnik „śląski/a”. Określając natomiast granice chronologiczne, brano pod uwagę przede wszystkim daty wydarzeń wyznaczających okres istnienia w szeroko rozumianej sferze kultury tzw. drugiego obiegu. Zorganizowana niezależna produkcja wydawnicza zapoczątkowana została w 1976 roku, w tym samym roku, w którym powstał KOR. W 1990 roku zlikwidowano Główny Urząd Kontroli Publikacji i Widowisk, czyli zniesiono cenzurę, a tym samym stworzono prawne podstawy dla swobodnego rozwoju różnych przejawów kultury, w tym także ruchu wydawniczego. Badacze uważają, że o końcu cenzury można mówić już w 1989 roku, jednakże analiza czasopism niezależnych wykazała, iż w ówczesnej świadomości, zwłaszcza osób zaangażowanych w nielegalną produkcję wydawniczą, dopiero oficjalna likwidacja GUKPPIW oznaczała możliwość podjęcia legalnych działań kulturotwórczych. Dlatego, dokonując analizy zgromadzonego materiału, postanowiłam przyjąć za datę końcową rok 1990.

Poważną przeszkodą, niezmiernie utrudniającą podjęcie badań nad niezależną działalnością kulturalną lat 80. XX wieku, był brak odpowiednich bibliografii doku-

mentujących dokonania twórcze, które ze względu na obowiązujące przepisy prawne pozostawały poza oficjalnym obiegiem. Na początku więc powstawały bibliografie o różnych zakresach tematycznych i chronologicznych. Opracowania te mogły ujrzeć światło dzienne dzięki wysiłkom pracowników głównie archiwów i bibliotek oraz zaangażowaniu osób prywatnych, które gromadziły wszelkie informacje o nielegalnym życiu kulturalnym, często narażając się na represje i prześladowania za strony władzy. Te przedsięwzięcia, z konieczności ograniczone przeważnie do konkretnych regionów, dały jednak podstawy do tworzenia ogólnopolskich prac dokumentacyjnych, współcześnie stanowiących punkt wyjścia dalszych badań dla specjalistów z różnych dziedzin wiedzy – bibliologów, historyków ruchu wydawniczego, kulturoznawców, literaturoznawców, prasoznawców czy socjologów. Najbogatszymi kompendiami dokumentacyjnymi rejestrującymi teksty z zakresu literatury, ruchu wydawniczego, teatru, filmu z lat 1976–1990 są trzy bibliografie: *Bez cenzury 1976–1989* Jerzego Kandziory i Zyty Szymańskiej oraz opracowane w Instytucie Bibliograficznym Biblioteki Narodowej *Bibliografia podziemnych druków zwartych z lat 1976–1989* i *Bibliografia niezależnych wydawnictw ciągłych z lat 1976–1990*⁹. Nierejestrowane w tych bibliografiach materiały na interesujące mnie tematy odnalazłam również w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Państwowym w Katowicach, Instytucie Pamięci Narodowej Oddział w Katowicach, Ośrodku KARTA w Warszawie, w Stowarzyszeniu „Pokolenie” z siedzibą w Katowicach. Ostatnia z wymienionych instytucji gromadzi zbiory o różnym charakterze, obejmujące działalność opozycji lat 80., zwłaszcza z przemysłowego obszaru Śląska. Efektem działalności „Pokolenia” jest udostępniona w sieci, cały czas uzupełniana, *Encyklopedia Solidarności*. Szereg informacji oraz materiałów uzyskano także, przeglądając różne witryny internetowe poświęcone funkcjonowaniu konkretnych ugrupowań, partii, np. Solidarności Walczącej czy Konfederacji Polski Niepodległej. Nieocenioną pomoc uzyskałam również od działaczy inicjujących lokalne niezależne przedsięwzięcia kulturalne, którzy udostępnili mi prywatne zbiory i udzielili wywiadów.

Przy klasyfikacji zgromadzonego materiału przyjąłam kryterium typologiczne, co znalazło odzwierciedlenie w konstrukcji pracy. Zasadniczy trzon rozprawy stanowią trzy rozdziały będące omówieniem kolejno: wydawnictw ciągłych, druków ulotnych oraz wydawnictw zwartych. Wybrałam taką kolejność poszczególnych części, ponieważ w nielegalnej produkcji wydawniczej w województwie katowickim dominowała prasa i to ona decydowała o specyfice tej sfery działalności. Rozważania poprzedza rozdział ukazujący uwarunkowania rozwoju niezależnego ruchu wydawniczego na interesującym mnie obszarze.

⁹ *Bibliografia podziemnych druków zwartych z lat 1976–1989*. Oprac. G. FEDEROWICZ, K. GROMADZIŃSKA, M. KACZYŃSKA. Warszawa 1995; J. KANDZIORA, Z. SZYMAŃSKA przy współpracy K. TOKARZÓWNY: *Bez cenzury 1976–1989. Literatura, ruch wydawniczy, teatr. Bibliografia*. Warszawa 1999; *Bibliografia niezależnych wydawnictw ciągłych z lat 1976–1990*. Red. S. SKWIROWSKA. Warszawa 2001. W wymienionych bibliografiach można odnaleźć szczegółowe informacje o innych wcześniej wydanych bibliografiach rejestrujących dokonania twórcze drugiego obiegu.

Szczegółowa analiza niezależnej produkcji wydawniczej w województwie katowickim została przeprowadzona przy wykorzystaniu narzędzi badawczych, właściwych bibliologii oraz prasoznawstwu¹⁰. Analizowane wydawnictwa ujęto w kategoriach funkcji pełnionej przez nie w społeczeństwie. Przyjęcie koncepcji funkcjonalnej pociągnęło za sobą wybór określonej problematyki i jednocześnie pominięcie innych kwestii lub tylko zasygnalizowanie ich. Skoncentrowałam się przede wszystkim na analizie zawartości poszczególnych wydawnictw, zwłaszcza prasy, korzystając także z metod badań właściwych językoznawstwu, komunikologii, badaniom literaturoznawczym. Badałam rodzaje wypowiedzi dziennikarskich, dokonując w niektórych przypadkach również analizy układu graficznego konkretnej grupy czasopism czy pojedynczego pisma, numeru. Zrezygnowałam z obszernego omawiania zagadnień kolportażu, stosunków własnościowych poszczególnych wydawnictw, organizacji i technologii pracy wydawniczej oraz redakcyjnej. Zdaję sobie sprawę z ważności pominiętych kwestii, jednak ich szczegółowe przedstawienie znacznie przekroczyłoby ramy publikacji.

Część pracy dotyczącą wydawnictw ciągłych otwiera rozdział zawierający krótką charakterystykę tego typu wydawnictw (liczba tytułów, trwałość, nakłady). Przedstawione w nim również zostały informacje o geografii wydawniczej. Przy analizie zawartości prasy zastosowałam kryterium tematyczne, które pozwoliło na wyodrębnienie kilku wątków najczęściej pojawiających się na łamach prasy nielegalnej i to niezależnie od instytucji patronujących poszczególnym pismom. Zrezygnowałam z omawiania programów poszczególnych ugrupowań opozycyjnych, aczkolwiek mam świadomość wagi tych zagadnień. Problematyka ta, zważywszy na liczne, odmienne od siebie, ścierające się poglądy, np. co do charakteru przyszłego związku zawodowego, jest bardzo obszerna i zasługuje na zupełnie osobne opracowanie. Jej złożoność ukazał już Krzysztof Łabędź w monografiach o politycznych koncepcjach NSZZ „Solidarność”. Dlatego skoncentrowałam się w pracy na innej tematyce, nie rzadziej od politycznej poruszanej. Zanalizowałam mianowicie dziennikarskie wypowiedzi dotyczące aktualnej sytuacji społeczno-ekonomicznej kraju, sytuacji w górnictwie oraz przedstawiłam sposoby prezentowania informacji o innych państwach, zwłaszcza o ZSRR. Kolejny rozdział został poświęcony obecnym na łamach niezależnych czasopism zagadnieniom szeroko rozumianej kultury. Dalej poddałam analizie wypowiedzi o „białych plamach” w historii narodu polskiego. Osobno omówiłam teksty poświęcone tragedii kopalni „Wujek”. Zdecydowałam się w odrębnym rozdziale przedstawić prasę dla młodzieży ze względu na specyficznego adresata tych tytułów, a tym samym stosowanie przez nadawców celowo dobranych narzędzi komunikowania. Pojęcie „prasa dla młodzieży” obejmuje tytuły redagowane zarówno przez

¹⁰ Przyjęłam nazwy metod badań prasoznawczych za Walerym Pisarkiem. Zob. W. PISAREK: *Analiza zawartości prasy*. Kraków 1983, s. 46–47. Por. M. KAFEL: *Prasoznawstwo*. Warszawa 1969, s. 106–108. Zob. również J. ZAŁUBSKI: *Komu jest potrzebne prasoznawstwo*. „Studia Medioznawcze” 2005, nr 4, s. 26–40.

młodych ludzi, jak i czasopisma przygotowywane przez dorosłych z myślą o czytelniku młodzieżowym¹¹.

W rozdziale trzecim zaprezentowane zostały druki ulotne, przy analizie których zastosowałam kryterium formalne oraz tematyczne. Niezbędne okazało się również operowanie podziałem opartym na kryterium funkcjonalności rozumianym jako pewna dyspozycyjność, nastawienie na wykonywanie określonych zadań. Owa funkcjonalność wysuwa się bowiem na plan pierwszy. Druki te spełniały funkcje komunikacyjną (przekaz informacji), propagandową oraz kompensacyjną.

Czwarty rozdział zawiera analizę typologiczną wydawnictw zwartych wychodzących w badanym przeze mnie okresie na terenie województwa katowickiego. Wydawnictwa zwarte nie stanowiły znaczącej liczebnie części w śląskiej niezależnej produkcji wydawniczej i nie one decydowały o charakterze działalności lokalnych wydawców. Większość druków była wydawana „okazyjnie”, w związku z ważnym wydarzeniem, np. Walnym Zjazdem Delegatów NSZZ „Solidarność” w lipcu 1981 roku, lub w sytuacji, gdy zdobyto więcej materiałów potrzebnych do druku (papier, farbę drukarską). Bliskość innych ośrodków wydawniczych, Krakowa, Wrocławia, w których od początku funkcjonowania „drugiego obiegu” istniały sprawnie działające oficyny wydawnicze, powodowała, że na Śląsku nie podjęto starań o utworzenie dużego wydawnictwa niezależnego. Znaczenie miało również zapotrzebowanie czytelnicze¹². Przywódcy ruchu opozycyjnego, skoncentrowanego w zakładach wielkoprzemysłowych, komunikowali się ze swoimi zwolennikami za pośrednictwem innych niż książki druków. Konieczność dotarcia do wielu odbiorców, reprezentujących niezbyt wysoki poziom czytelnicy, oczekujących przede wszystkim aktualnej informacji na tematy bezpośrednio ich dotyczące, wymuszała korzystanie z wydawnictw najbardziej nadających się do tego celu – prasy i druków ulotnych. Od początku wystąpień robotniczych na Śląsku towarzyszącą im prasę zdominowały czasopisma *stricte* informacyjne, co stało się wyznacznikiem niezależnej produkcji wydawniczej w województwie katowickim w latach 1976–1990. Z kolei potrzeby czytelnika poszukującego treści innych niż aktualne informacje w zupełności zaspokajały – jak wspominają lokalni działacze – druki sporządzane spoza regionu. Kierując się zatem rolą, jaką poszczególne typy wydawnictw odegrały w kształtowaniu obrazu niezależnej produkcji wydawniczej w województwie katowickim, ograniczyłam analizę druków zwartych i tylko zasygnalizowałam najważniejsze kwestie z nią związane.

W zakończeniu podjęłam próbę (ograniczoną ze względu na brak opracowań) porównania niezależnej produkcji wydawniczej na terenie województwa katowickiego z produkcją tego typu w innych rejonach kraju.

¹¹ O problematyce klasyfikacji oraz periodyzacji prasy dla młodzieży pisali: I. SOCHA: *Czasopisma młodzieży szkolnej w Polsce 1918–1930*. Katowice 1986; TAŻ: *Czasopisma dla młodzieży – literatura piękna – wychowanie literackie (1918–1939)*. Katowice 1990; J. JAROWIECKI: *Czasopisma dla dzieci i młodzieży*. Cz. 1: 1918–1945. Kraków 1990.

¹² O mieszkańcu województwa śląskiego jako konsumencie dóbr kultury, w tym o jego potrzebach czytelnicy, obszerniej piszę w rozdziale pierwszym.

Zdaję sobie sprawę, że niniejsze opracowanie nie wyczerpuje wszystkich zagadnień dotyczących niezależnej produkcji wydawniczej w województwie katowickim w latach 80. XX wieku. Przede wszystkim ze względu na niewystarczającą ilość materiałów źródłowych niemożliwe okazało się zaprezentowanie pełnej informacji, np. o dynamice ruchu wydawniczego. Problemy te wynikają m.in. z braku kompletnej bibliografii druków niezależnych województwa katowickiego. Nie ma także rozpraw o charakterze syntez historycznych, które nakreślałyby np. sytuację lokalnych grup opozycyjnych, ich strukturę i przekształcenia. Pierwsze próby analizy tych zagadnień, na razie o charakterze przyczynków, podejmowane są przez pracowników katowickiego Oddziału Instytutu Pamięci Narodowej¹³. Nie wszystkie też osoby zaangażowane w tamtym okresie w redagowanie niezależnych tytułów prasowych czy w organizowanie nielegalnie działających wydawnictw chciały ze mną rozmawiać i podzielić się swoją wiedzą. Niektórzy tłumaczyli się niepamięcią, inni brakiem czasu, inni nie chcieli w ogóle wracać do przeżyć z tamtych lat. Mimo tych trudności i braków mam nadzieję, że przynajmniej częściowo moja praca daje świadectwo rozmiaru jednego z ważniejszych obszarów kultury, do którego funkcjonowania, zwłaszcza w specyficznych warunkach historycznych, przywiązywano ogromną wagę.

Serdecznie dziękuję Pani prof. dr hab. Annie Migoń i Pani prof. dr hab. Bronisławie Woźniczce-Paruzel za cenne, wnikliwe recenzje. Składam również podziękowania bliskim mi osobom oraz współpracownikom, zwłaszcza prof. zw. dr hab. Krystynie Heskowej-Kwaśniewicz oraz Dyrekcji Instytutu Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej Uniwersytetu Śląskiego, za zawsze okazywaną życzliwość.

¹³ Przykładowe opracowania na ten temat: J. NEJA: *Góry Śląsk, Podbeskidzie, ziemia częstochowska*. W: *Stan wojenny w Polsce 1981–1983*. Red. A. DUDEK. Warszawa 2003, s. 87, 121–131; TENŻE: *Robotnicy województwa katowickiego w lecie 1980 r. w świetle materiałów Służby Bezpieczeństwa*. W: *Dla władzy. Obok władzy. Przeciw władzy. Postawy robotników wielkich ośrodków przemysłowych w PRL*. Red. J. NEJA. Warszawa 2005, s. 107–135; A. DZIUROK: *Stan wojenny w województwie katowickim – strajki i ich pacyfikacje*. W: *Idą panczy na Wujek*. Red. A. BOROWSKI. Warszawa 2006, s. 27–39.